

SOSYAL VE DAYANIŞMA EKONOMİSİ NEOLİBERAL MODELE VE KAPİTALİST İLİŞKİLERE BİR ALTERNATİF OLARAK DEĞERLENDİRİLEBİLİR Mİ?

Deniz GÜRLER¹

Öz

Sosyal ve dayanışma ekonomisi (SDE), geleneksel işletmelerden farklı bir dizi ilkeye göre faaliyet yürüten ekonomik birimleri işaret eder. Bu ilkelerin başında, sermaye ve kar yerine insanı, toplumu ve gezegeni öncelemek gelir. Yine SDE, demokratik işleyiş ve dayanışmacı ilişkilere dayanan organizasyonlardan oluşur. Son dönemde, hükümetlerin ve uluslararası örgütlerin, yoksulluğun azaltılması, istihdam yaratılması, yerel kalkınmanın ve sürdürülebilir gelişmenin sağlanması hedeflerine yardımcı olabileceği gerekçesiyle SDE'ye özel bir ilgi gösterdiği görülmektedir. Aynı zamanda SDE, neoliberal ekonomi modelini ve kapitalist çalışma ilişkilerini dönüştürücü potansiyeli üzerinden de tartışılmaktadır. Bu makalede, öncelikle SDE tanımlanacak ve ortaya çıkışı incelenecektir. Ardından, SDE'nin neoliberal ekonomi modeline ve kapitalist üretim ilişkilerine bir alternatif olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Neoliberal Küreselleşme, Kapitalist Çalışma İlişkileri, Kooperatifler, Sosyal Ekonomi, Dayanışma Ekonomisi.

CAN SOCIAL AND SOLIDARITY ECONOMY BE CONSIDERED AS AN ALTERNATIVE TO THE NEOLIBERAL MODEL AND CAPITALIST RELATIONS?

Abstract

Social and solidarity economy (SSE) refers to economic units that operate according to a set of principles different from traditional businesses. The most important of these principles is to prioritize people, society and planet instead of capital and profit. SSE consists of organizations based on democratic functioning and solidarity relations. Recently, governments and international organizations have shown special interest in SSE, on the grounds that it can help

¹ Dr., Bağımsız Araştırmacı, ddenizgurur@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3225-5214

reduce poverty, create employment, and ensure local and sustainable development. SSE is also discussed through its transformative potential of the neoliberal model and capitalist relations. In this article, SSE will first be defined and its emergence will be examined. Then, it will be discussed whether SSE can be considered as an alternative to the neoliberal model and capitalist relations.

Keywords: Neoliberal Globalization, Capitalist Labor Relations, Cooperatives, Social Economy, Solidarity Economy.

Giriş

Sosyal ve dayanışma ekonomisi (SDE) terimi, geleneksel işletmelerden farklı bir dizi ilke, değer ve amaca göre faaliyet yürüten ekonomik birimleri ve etkinlikleri ifade eder. Sosyal ve dayanışma ekonomileri (SDE'ler), sermaye ve kar yerine insanı, toplumu ve gezegeni önceler, demokratik ilkelere göre işler ve dayanışmacı ilişkiler geliştirir. SDE'ler, başta kooperatifler olmak üzere çok çeşitli ekonomik girişimleri işaret eder.

SDE olgusu, son dönemde -hem kuramsal hem de pratik anlamda- dikkatleri üzerine çekmektedir. Özellikle neoliberal ekonomi politikalarına koşut yapısal hale gelen işsizlik, yoksulluk, güvencesizlik, sosyal dışlanma ve iklim değişikliği gibi sorunlara çözüm arayışı SDE'ye olan ilgiyi artırmıştır. Bu çerçevede SDE, başta Birleşmiş Milletler (BM), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), Avrupa Birliği (AB) ve Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) olmak üzere uluslararası örgütlerce, neoliberal küreselleşmenin olumsuz sonuçlarını hafifletebilecek bir çözüm olarak değerlendirilmektedir.

SDE, aynı zamanda, neoliberal ekonomi modelinin ve kapitalist çalışma ilişkilerinin dönüştürülebilirliği üzerinden de tartışılmaktadır. Hatta farklı bir kalkınma modelinin ve çalışma ilişkisinin prototipi olarak görülen SDE için “dönüştürücü ekonomiler” (*transformative economies*) terimi de kullanılmaktadır.

Bu çalışmada, öncelikle SDE tanımlanacak ve tarihsel gelişimine bakılacaktır. Ardından, SDE'nin neoliberal modele ve kapitalist ilişkilere bir alternatif olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği tartışılacaktır.

1. Sosyal ve Dayanışma Ekonomisinin Gelişimi

SDE terimi, çok çeşitli ekonomik birimleri kapsamına bağlı olarak, farklı ülkeler, aktörler ve kuruluşlar tarafından farklı terimlerle ifade edilebilir. Örneğin, “sosyal ekonomi”, “dayanışma ekonomisi”, “halk ekonomisi”, “çoğul ekonomi”, “topluluk ekonomisi”, “alternatif ekonomi”, “kâr amacı gütmeyen sektör”, “üçüncü sektör” ve “sosyal girişim” gibi. Bazen aynı anlama geliyormuş gibi kullanılan bu terimlerin her biri gerçekte ya SDE deneyimlerinden bazılarını ya da SDE deneyimlerinin belirli yönlerini öne çıkarır. Dolayısıyla, SDE teriminin, farklılıklara sahip olmakla birlikte ortak özelliklere sahip birçok deneyimi kapsayan şemsiye bir terim olduğu belirtilebilir.²

1.1. Tanım

Bir şemsiye terim olarak SDE, üreticiler, tüketiciler ve yurttaşların toplumsal ve çevresel hedeflere öncelik vererek dayanışma içinde hareket ettiği ekonomik faaliyet biçimlerini ifade etmek için kullanılmaktadır (Utting, 2015: 1). Söz konusu ekonomik birimler, geleneksel işletmelerden farklı bir dizi ilke, değer ve amacı benimseyen kooperatifler, dernekler, vakıflar, karşılıklı yardımlaşma grupları, kolektifler, komünler, sosyal girişimler ve benzeri örgütsel biçimleri içerir. Kooperatifler SDE'nin omurgasını oluştursa da bütünü yalnızca bir parçasıdır.

SDE, iki akımın birleşmesinden doğmuştur. Bunlardan biri, özellikle Avrupa ve Kuzey Amerika'da gelişen ‘sosyal ekonomi’ geleneği ve diğeri Güney Amerika'da gelişen ‘dayanışma ekonomisi’ hareketidir. Eski RİPESS³ yönetim kurulu üyesi Emily Kawano'nun sözleriyle, “SDE aslında sosyal ekonominin radikal ucu ile dayanışma ekonomisinin evliliğidir” (Kawano, 2013). Dolayısıyla, SDE'nin tanımlanması, sosyal ekonomi ve dayanışma ekonomisinin açıklanmasını gerektirir.

Sosyal ekonomi kavramı, kâr amacı güden işletmelerin ve kamu kuruluşlarının dışında, insan ihtiyaçlarının karşılanması için ekonomik kaynakları seferber eden uygulamalar evrenini ifade eder (Moulaert ve Ailenei, 2005: 2042). Genellikle, ekonominin ‘birinci sektörü’ ve ‘ikinci sektörü’ dışında olup bu ikisini tamamlayan ‘üçüncü sektör’ olarak anlaşılır (Kawano, 2013). Bu çerçevede, özellikle kooperatifleri, vakıfları, dernekleri,

² SDE ve benzeri terimlere ilişkin tanımlar ve aralarındaki farklar için bkz. ILO 2011, 2014, 2019, 2022; UNRISD 2014, 2018; UNTFSS 2021; CIRIEC 2018; EC 2021; Utting, 2017; Bouchard ve Salathé-Beaulieu, 2018; Fonteneau ve Pollet, 2019.

³ RİPESS: *Red intercontinental de promoción de la economía social solidaria* (Kıtalararası Sosyal Dayanışma Ekonomisini Destekleme Ağı), SDE deneyimlerini ve hareketini destekleme amacıyla faaliyet yürüten, 1997 yılında Peru'nun başkenti Lima'da kurulan, her kıtada ve dört yılda bir küresel ölçekte düzenli toplantılar düzenleyen, küresel bir ağıdır.

hayır kurumlarını ve sivil toplum kuruluşlarını içerir. Yakın zamanda, ekonomik ve sosyal hedefleri harmanlayan ve sosyal girişim olarak adlandırılan çeşitli kuruluşlar da sosyal ekonomi kapsamında değerlendirilmeye başlanmıştır (EC, 2021: 5; Jenkins ve Poirier, 2023: 7). Avrupa’da ve özellikle Frankofon dünyada ‘sosyal ekonomi’ ve ‘üçüncü sektör’ terimleri yaygın olarak kullanılırken, ABD’de ve genel olarak Anglosakson ülkelerinde ‘kâr amacı gütmeyen sektör’ ve ‘gönüllü sektör’ terimleri baskındır (Moulaert ve Ailenei, 2005: 2042-44; Gaiger, 2017: 7-8). Sosyal ekonomi, kararların demokratik yollarla alındığı, sosyal hedeflere sahip, sınırlı sermaye getirisi olan ve faydaların sosyalleştirildiği kuruluşları kapsar ve kamu ve özel sektörle ‘rekabet’ halinde olmaktan ziyade bir ‘tamamlayıcılık’ ilişkisi içindedir (UNRISD, 2014: 4).

Dayanışma ekonomisi ise sosyal ekonominin çerçevesini genişletmekle kalmamış, anlamını da farklılaştırmıştır. Büyük ölçüde kamuyu ve piyasayı tamamlayan ‘üçüncü sektör’ gibi görülen sosyal ekonomiden farklı olarak, dayanışma ekonomisi toplumsal dönüşümün sınırlarını zorlar (Utting, 2015: 2). Mevcut ekonomik modelin bir eleştirisini sunar ve alternatif bir ekonomik model önerisi içerir (Kawano, 2013; UNRISD, 2018: 2). Bu bakımdan, dayanışma ekonomisi daha radikal ve dönüştürücü bir niteliğe sahiptir (Gaiger, 2017: 3; Akbulut, 2020: 38). Bu çerçevede ne hayırseverlik çerçevesindeki etkinlikleri ne sivil toplumun neoliberal projenin etkilerini hafifletmeyi hedefleyen faaliyetlerini, ne de sosyal içerme çerçevesindeki projeleri işaret eder. Dayanışma ekonomisi hareketinin öncülerinden Paul Singer⁴ bu hareketi ve yaklaşımı “çelişkilerin ortasında, kapitalizmin çatlaklarında, yeni bir toplum ve ekonomi tipi inşa ediyoruz” diye özetler (akt. Miller, 2010: 2).

Aykaç (2018: 179, 33) dayanışma ekonomisinin, piyasanın ve devletin alanı dışında kalan ekonomik düzenlemeleri ve faaliyetleri işaret ettiğini ve üretim, bölüşüm, işyeri demokrasisi ve emek dayanışması olmak üzere dört temel dayanak üzerine kurulu olduğunu belirtir. Yine Akbulut (2020: 40), dayanışma ekonomilerinin üretim, mübadele, tüketim ve finans gibi alanlarda yerleşik ekonomik biçimlerin dışında örgütlenen yapıları ifade ettiğini dile getirir. Bu şemsiye terim altında üretici ve tüketici kooperatifleri, adil ticaret inisiyatifleri, toplum destekli tarım uygulamaları, konut kooperatifleri, takas pazarları, alternatif para birimleri, açık kaynak kodlu yazılımlar, kredi birlikleri gibi alternatif finans biçimleri yer almaktadır. Değirmenci (2020: 69)

⁴ Paul Singer (1932-2018), kuramsal ve pratik anlamda Brezilya dayanışma ekonomisi hareketinin öncüsü kabul edilir. Dayanışma ekonomisi hareketinin anavatanı Brezilya’da 2003 yılında Çalışma ve İstihdam Bakanlığı bünyesinde kurulmuş Dayanışma Ekonomisi Ulusal Sekreterliği’nin (SENAES, *Secretaria Nacional de Economia Solidária*) ilk başkanıdır.

ise dayanışma ekonomilerinin, tanımı gereği iki önemli unsuru içermek zorunda olduğunu belirterek, bunlardan ilkinin ‘ekonomik bir değer yaratmak’ ve diğerinin ‘politik bir tutuma sahip olmak’ olduğunu ifade eder. Buna göre dayanışma ekonomileri, hem üretim, dağıtım, dolaşım, tüketim ve yeniden üretimin örgütlenmesini hem de anti-kapitalist olmanın ötesinde dayanışmacı, eşitlikçi, ekolojist, toplumsal cinsiyet perspektifinden eşitlikçi iş bölümü, demokratik katılım ve karar alma gibi süreçleri içermelidir.

Bu temelde, sosyal ekonomi geleneği ile dayanışma ekonomisi hareketinin bileşiminden oluşan SDE için çeşitli tanımlar yapılmıştır. Örneğin ILO, SDE’yi; ekonomik ve toplumsal amaçları takip edip katılım ve dayanışmayı teşvik ederken mal, hizmet ve bilgi üreten ekonomik birimler olarak tanımlamaktadır (ILO, 2011: vi; 2019: 2, 10; 2022: 13, 14). BM SDE Çalışma Grubu (UNTFSSSE) ise SDE’yi; açık ekonomik ve toplumsal (ve genellikle çevresel) hedeflere sahip olan, işbirlikçi, birleştirici ve dayanışmacı ilişkiler içeren ve işyerinde demokrasi ve özyönetim uygulayan ekonomik birimler olarak tanımlar (Bouchard ve Salathé-Beaulieu, 2018: 8). Kıtalararası Sosyal Dayanışma Ekonomisini Destekleme Ağı (RIPESS) tarafından yapılan tanım, “körü körüne büyüme ve kârın en çoklaştırması peşinde koşan kapitalizm yerine, insanları ve gezegeni önceleyen ve merkeze koyan, kapitalizm sonrası dünyayı inşa etmek amacıyla olan bir küresel hareket” şeklindedir (akt. Köne, 2020: 73). Yine ILO (2022: 12-13), SDE’yi diğer (geleneksel) ekonomik birimlerden ayıran değerleri şöyle sıralamaktadır: İnsanları ve gezegeni önemsemek, eşitlikçilik, karşılıklılık, etik bütünlük ve özyönetim.

1.2. Tarihsel Gelişimi

SDE, bir kuramın veya planın ürünü olarak gelişmemiştir; bu kapsamda değerlendirilebilen ekonomik birimlerin kendi koşulları çerçevesinde geliştirdiği, çok çeşitli deneyimleri içeren, aşağıdan yükselen bir süreci yansıtır (Jenkins ve Poirier, 2023: 6).

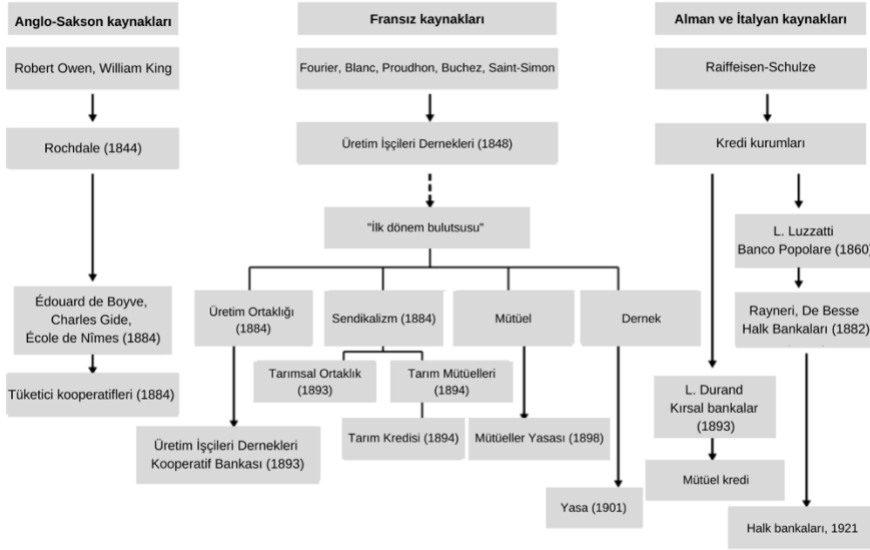
Dayanışma ekonomisi görece yeni bir hareket iken, sosyal ekonominin kökleri sanayi kapitalizminin ortaya çıktığı döneme uzanır. Bu noktada, 19. yüzyılda sosyal ekonominin ortaya çıkışı ile 20. yüzyılın son çeyreğinde dayanışma ekonomisinin gelişimi arasında bir paralellik kurulabilir. Nasıl ki sosyal ekonomi sanayi kapitalizminin beraberinde getirdiği sorunlara aşağıdan bir tepki olarak ortaya çıktıysa, dayanışma ekonomisi de neoliberal küreselleşme dönemi kapitalizminin beraberinde getirdiği sorunlara tabandan bir yanıt olarak gelişmiştir. Bu temelde, öncelikle sosyal ekonominin ve ardından dayanışma ekonomisinin tarihsel gelişimine bakılabilir.

Sosyal Ekonominin Gelişimi

Sosyal ekonominin doğuşu, genellikle 19. yüzyıl Avrupa'sına tarihlenir.⁵ Sanayi kapitalizmine geçişle birlikte, “sosyal sorun” (Castel, 2017) belirmiş, çalışma koşulları ağırlaşmış, çalışanların geçim sıkıntısı artmış, küçük üreticilerin büyük girişimler karşısında varlığını sürdürme şansı azalmış ve bu koşullar altında -kooperatifler gibi- sosyal ekonomi örgütleri kurulmaya başlanmıştır (Güven, 1993: 26; Şahin, 2019: 86; 2021: 91).⁶ Moulaert ve Ailenei (2005: 2041), ilk nesil sosyal ekonomi örgütlerinin 19. yüzyılın ortalarında, sosyal risklere (hastalık, kaza, ölüm), mesleki risklere (işsizlik, grev) ve temel ihtiyaçlara erişememe riskine (barınma, gıda) karşı kurulduğunu belirtir. İkinci nesil sosyal ekonomi örgütleri ise 1873-95 ekonomik krizinden etkilenen küçük üreticilerin ihtiyaçlarına yanıt olarak kurulan tarım kooperatifleri ve tasarruf kooperatiflerinden oluşur. Üçüncü nesil sosyal ekonomi örgütlerine gelince, 1929 ekonomik krizinin ardından, gıda ve barınma amaçlı tüketim kooperatifleri, işçileri ve işsizleri, mal ve hizmetleri uygun fiyatlarla satın alabilmeleri için desteklemek üzere ortaya çıkar. Bakıldığında, sosyal ekonominin ortaya çıktığı ve geliştiği dönemler genellikle kapitalizmin kriz anlarıdır. Sosyal ekonominin bir sonraki yükselişi -yine bir kriz anı olan- 1970’li yıllardan sonrasına denk gelir.

⁵ Sosyal ekonominin 19. yüzyılda Avrupa’da doğduğu anlatısına -Avrupa-merkezci bakışın yansımaları olduğu eleştirisiyle- şerh düşüldüğünü belirtmek gerekir (bkz. Hossein, 2018; Sifa ve Hossein, 2023).

⁶ Sosyal ekonomi, farklı düşünürlerin öncülüğünde, çeşitli fikirlerden beslenerek ortaya çıkmıştır. Robert Owen (1771-1858), Claude-Henri de Saint-Simon (1760-1825), Charles Fourier (1772-1837), Étienne Cabet (1788-1856), Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865), Louis Blanc (1811-1882) gibi isimler ağırlıkla ortaklaşa mülkiyeti/yönetimi savunmuşlardır. Frédéric Le Play (1806-1882) hayırseverliği/himayeciliği öne çıkarmıştır. Charles Kingsley (1819-1875) gibi bazı din adamları sosyalist topluluklar kurmuşlardır. Charles Gide (1847-1932) ‘tüketim kooperatifi’ merkezli ‘kooperatif cumhuriyeti’ düşüncesiyle sosyal ekonomiyi kapitalist ve sosyalist olmayan ‘üçüncü bir yol’ olarak görmüştür. Jean-Baptiste Godin (1817-1888) fabrikasını Fourier’den etkilenerek organize etmiştir. Philippe Buchez (1796-1865) *L’Atelier* gazetesini çıkararak işçi sınıfına dayanan toplum projesini şekillendirmiştir.

Şekil 1: Sosyal ekonominin farklı biçimlerinin ve örgütlenmelerinin doğuşu (Jeantet, 2016: 23).

1970’li yıllar, sosyal ekonominin yeniden canlandığı yıllardır. Yeniden canlanma, yetmişli yılların iktisadi kriziyle bağlantılı olmakla birlikte, aslında bu süreç, Fransa’da patlak veren ve dünyanın birçok ülkesine yayılan ‘68 hareketi’ ile açılmıştır. 68 hareketi, Fransa’da (ve ardından birçok ülkede) özyönetimin hem kuramsal hem de pratik anlamda gündeme gelmesini sağlamıştır. Özyönetim, yalnızca kapitalist ve dönemin sosyalist addedilen rejimlerine bir alternatif olarak değil, geleceğin toplumunu bugünden kurmanın bir yolu olarak da görülmüştür.⁷ Özyönetim tartışmaları ve denemeleri, daha sonra sosyal ekonominin üzerine yükseleceği zemini oluşturmuştur.

⁷ Özyönetim, dönemin Yugoslavya’ında benimsenmiş bir model olup (kapitalizme ve sosyalizme alternatif) bir ‘üçüncü model’ olarak görülmüyordu. Aslında özyönetim, başta İspanya İç Savaşı olmak üzere, birçok ülkede kısa süreli deneyimlenmiş bir harekettir. 68 hareketinde yeniden gündeme gelen özyönetime, makro ölçekte bir sistem, işletme ve alternatif yaşam alanları ölçeğinde ise geleceğin toplumunu bugünden kurmak anlamı yükleniyordu. Yugoslavya için bkz. Işıklı, 1980; Arvon, 1991; Cangızbay, 2003; Sancaktar, 2015. Diğer özyönetim deneyimleri için bkz. Barker, 2017; Ness ve Azzellini, 2021; Gürler, 2023.

68 hareketinin açtığı yoldan ilerleyen ilk dayanışmacı/tabandan denemelerin önemli bir kısmı görece radikal bir karaktere sahiptir. Bu denemelerin, ‘burada ve şimdi’ anlayışıyla hareket ederek alternatif üretime, otonom alanlara ve toplumsal dönüşüme odaklandıkları görülmektedir. İşçi özyönetimi, alternatif eğitim, işgal evleri (*squat*), karşı-kültür alanları bu dönemin ürünüdürler.⁸ Ancak çok geçmeden ve toplumsal hareketin geri çekilmesiyle bağlantılı olarak, söz konusu deneyimlerin maksimalist amaçları ile dayanıklılıkları arasındaki çelişki açığa çıkmış, bu girişimler hedef küçülterek ayakta kalmaya önem vermeye başlamışlardır (Laville, 2010: 5). Bunun sonucu olarak, yetmişli yıllardan seksenli yıllara geçerken, ‘özyönetim’ yerini ‘alternatif ekonomi veya işletme’ kavramına ve uygulamalarına bırakmıştır (Jeantet, 2015: 50; Duverger, 2016: 4).

Örneğin Fransa’da, yetmişli yılların ilk yarısında, Lip saat fabrikası iflas riskiyle karşı karşıya kaldığında işçileri tarafından işgal edilerek özyönetime dönüştürülmüştü. Ancak sonraki yıllarda faaliyetlerine devam edemediği için işçileri tarafından devralınan işletmelerde ideolojik değil pragmatik saikler öne çıkmıştır. Bu örneklerde çatışmanın yerini işveren kesimiyle uzlaşma, geleceğin toplumunun bir prototipini yaratma fikrinin yerini işi/geliri koruma refleksi almıştır. Benzer bir süreç Britanya’da (Tony Benn kooperatifleri için), İspanya’da (*sociedad laboral* olarak adlandırılan işletmeler için) ve İtalya’da (daha sonra Marcora Yasası’nın çıkmasına zemin oluşturan devralınmış işletmeler için) yaşanmıştır.⁹

1970’li yıllarda sosyal ekonominin yeniden yükselişinde Fransa başı çekmiştir.¹⁰ 1980’li yıllara gelindiğinde ise sosyal ekonomi Fransa mevzuatına girmeye ve sonrasında Avrupa Ekonomi Topluluğu’nun organları tarafından tanınmaya başlanmıştır (Monzón ve Chaves, 2012: 18-19; Jeantet, 2015: 24; Zimmer, 2016: 30-31; Duverger, 2016: 4).¹¹ Jeantet (2015: 25) tarafından özetlendiği gibi, sosyal ekonomi için “1970’ler kendini tanıma yıllarıysa, 1980’ler kurumsal tanıma yılları olmuştur.” 2000’li yıllara doğru

⁸ İşgal evleri ve karşı-kültür alanları için bkz. SEK, 2015; Çoban, 2016; Steen vd. 2016. Türkiye’deki işgal evleri deneyimleri için bkz. Gülen, 2016; Doğanay, 2016; Kolektif, 2020.

⁹ Lip için bkz. Reid, 2018; Britanya Benn kooperatifleri için Hird, 1981 ve Tuckman, 2021; *sociedad laboral* için Garcia, Muñecas ve José, 2016; İtalya için bkz. Vieta, 2015.

¹⁰ Fransa’da, 1970’te kurulan İrtibat Komitesi (*Comité de liaison*) bu yolda atılan ilk adımdır ve 1975’te Mütüel, Kooperatif ve Dernek Faaliyetleri için Ulusal İrtibat Komitesi’ne (CNLAMCA, *Comité national de liaison des activités mutualistes, coopératives et associatives*) dönüşmüştür. CNLAMCA, onuncu yıl dönümüne denk gelen Haziran 1980’de Sosyal Ekonomi Şartı’nı (*Charte de l’économie sociale*) yayınlamıştır.

¹¹ AET, sosyal ekonomiyi, ilk kez, Komisyon’un Konsey’e gönderdiği 18 Aralık 1989 tarihli Tebliğ (*Les entreprises de l’économie sociale et la réalisation du marché européen sans frontières*) ile tanımlamıştır.

ise sosyal ekonomiye yönelik ilgi -dayanışma ekonomisinin de etkisiyle- küresel ölçekte artmıştır.

Dayanışma Ekonomisinin Gelişimi

Dayanışma ekonomisi, neoliberal küreselleşme sürecinin bir ürünüdür. Neoliberal küreselleşme; Keynesyen/ithal ikameci politikaların terk edilmesi, özelleştirmeler, kamusal hizmetlerin ve müştereklerin piyasalaştırılması, emeğe ilişkin düzenlemelerde -sermaye lehine- değişiklikler yapılması ve emek örgütlerinin dağıtılması/zayıflatılması gibi politikaları içerir. Söz konusu politikalar, ulusal ekonomileri kırılğan ve krizlere açık hale getirmiş, özellikle küçük ve orta ölçekli işletmeleri küresel rekabete maruz bırakmış, uluslararası yeni bir işbölümünün şekillenmesine ve işçi sınıfının (birincil-ikincil/çekirdek-çevre gibi) kendi içinde bölünmesine yol açmıştır (Erdut, 2003, 2004; Sapancalı, 2005; Özüğurlu, 2005).

Ancak küreselleşme, Küresel Kuzey ile Küresel Güney’i farklı şekillerde ve derecelerde etkilemiştir. Sermaye ihtiyacı, devasa kırsal nüfus ve cılız sanayileşme gibi sorunlardan muzdarip olan Güney ülkeleri, çok uluslu şirketlerin öncülüğünde örülen küresel üretim ağının büyük ölçüde taşeronu haline gelmiştir. Aynı zamanda Küresel Güney, (imalat sanayinin payında görülen azalmaya bağlı olarak) erken sanayisizleşmenin (*premature deindustrialization*) (Dasgupta ve Singh, 2006) ve (madenler gibi doğal kaynakların çıkarılmasını ve ihracını ifade eden) hafriyatçılığın (*extractivism*)¹² beraberinde getirdiği toplumsal ve çevresel sorunlarla da baş başadır. Bütün bu metalaştırma/mülksüzleştirme süreçleri, özellikle doğrudan üreticiler ve topluluklar için -hem üretim/geçim araçlarından yoksun kalmaları hem de aralarındaki dayanışmacı ilişkilerin ve örgütlenmelerin dağılması nedeniyle- yıkıcı olmuştur.

Dayanışma ekonomisi, bu koşulların bir ürünü olarak, başta Brezilya olmak üzere Latin Amerika kıtasında gelişmiş bir harekettir. Brezilya, 1980’li yıllarda, hem askeri rejimi sarsacak denli güçlü bir sendikal harekete (Toplumsal Hareket Sendikacılığı)¹³ hem de topraksız köylülerin mücadelesinden doğmuş büyük bir köylü hareketine (Topraksızlar Hareketi)¹⁴ sahne olmuştur. Yine Brezilya’da, iflas sürecine girmiş bazı fabrikaların işçileri tarafından (çoğu zaman işgal edilerek) devralındığı ve kooperatife dönüştürüldüğü görülmektedir. Topraksızlar (Yeğin, 2015) ve Patronsuzlar

¹² Kavram ilk kez Brezilya’daki madencilik faaliyetleri için kullanılmıştır (bkz. Emperaire, 1996). Hafriyatçılık üzerine yeni ve kapsamlı bir çalışma için bkz. Arboleda, 2020.

¹³ THS için bkz. Moody, 1997; Waterman, 1993 ve 2008; Robinson, 2000; Munck, 2003; Akça, 2003; Akkaya, 2004; Özüğurlu, 2000; Tanyılmaz, 2008; Çıdamlı, 2004.

¹⁴ Topraksızlar Hareketi (MST, *Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra*) için bkz. Löwy, 2006; Harnecker, 2006; Boron, 2009; Yeğin, 2015.

(Yeğin, 2015) olarak da adlandırılan bu hareketler, kırsal alanda ve sanayi merkezlerinde özyönetime dayalı ilişkiler geliştirmiş ve bu tarz yeni girişimlerin ortaya çıkması için çatı örgütleri kurmuşlardır. Brezilya’da dayanışma ekonomisinin ana aksını sözü edilen toplumsal hareketler oluşturmuştur.

Brezilya’da dayanışma ekonomisi, bir yandan pratikte gelişirken, diğer yandan Paul Singer’ın açtığı tartışmayla kuramsal bir boyut kazanmıştır.¹⁵ Süreç içerisinde, dayanışma ekonomisinin ölçeği büyüdükçe, bunların haritalandırılması, koordinasyonu, bu işletmelere finansal/teknik destek sağlanması ve bu çerçevede kamu politikalarının oluşturulması gibi konular gündeme gelmiştir. Bu amaçla, Çalışma ve İstihdam Bakanlığı bünyesinde ve Singer başkanlığında Dayanışma Ekonomisi Ulusal Sekreterliği (SENAES) kurulmuştur. Doksanlı yıllarda gelişen ve iki binli yıllarda -Lula hükümeti döneminde- kurumsallaşan dayanışma ekonomisi, bugün Brezilya’da on binlerce ekonomik birimi ve milyonlarca insanı kapsamaktadır.¹⁶ Singer’ın ifadesiyle, “Bugün Dayanışma Ekonomisi Amazon’dan Güneye tüm ülkeyi katediyor. İstedığımız kadar büyük değil ama artık küçük bir hareket de değil” (akt. Taniguti ve Oliveira, 2016: 13).

1990’lı yıllarda benzer süreçler diğer Latin Amerika ülkelerinde de yaşanmıştır. Latin Amerika’nın genelinde, işçi, köylü ve yerli hareketlerinin öncülüğünde, toprak ve fabrika işgalleri gibi radikal eylemleri de içermek suretiyle, özyönetime ve dayanışmacı ilişkilere dayalı ekonomilerin geliştiği görülmektedir. Aslında bu süreç, bir anlamda, neoliberalizm/sömürgecilik öncesindeki topluluk temelli işbirliğine dayanan örgütlenmelerin günümüz kapitalizmine alternatif oluşturacak ilke ve değerlerle harmanlanıp canlandırılması olarak görülebilir (Sitrin, 2012: 18-19). Dayanışma ekonomisi bu temelde gelişmiştir.

Sosyal ekonomi ile dayanışma ekonomisinin birleşmesi

SDE, daha önce de belirtildiği gibi, sosyal ekonominin görece daha dönüştürücü parçası ile dayanışma ekonomisinin yakınlaşmasından doğmuştur. Aslında bu yakınlaşma, küreselleşmenin dünyayı Küresel Kuzey ve Küresel Güney olarak bölerken bunun coğrafi bir bölünme olmadığını netleşmesiyle başlamıştır. Sermayenin emeğe ve doğaya yönelik taarruzu yalnızca geç kapitalistleşmiş (çevre) ülkeleri değil, erken kapitalistleşmiş (merkez) ülkeleri de etkilemektedir. Sermayenin mülksüzleştirme, metalaştırma ve işçileştirme süreçleri, bir karşı hareket olarak Kuzey’in sosyal ekonomisi ile Güney’in dayanışma ekonomisini yan yana getirmiştir.

¹⁵ Singer’ın dayanışma ekonomisine ilişkin düşünceleri için bkz. Singer, 2002.

¹⁶ Brezilya dayanışma ekonomisine ilişkin kapsamlı bir araştırma için Bkz. Silva, 2017.

SDE, 1990'lı yılların ortalarından başlayarak küresel bir harekete dönüşmeye başlamıştır ve bu süreç 'küreselleşme karşıtı' ya da daha doğrusu 'alternatif küreselleşme' yanlısı hareketin ortaya çıkmasıyla iç içe ilerlemiştir (Jenkins ve Poirier, 2023: 8). Bu yıllarda; Çok Taraflı Yatırım Anlaşması'na (MAI) karşı protestolar ve Seattle Muharebesi gibi küresel eylemler, Zapatista ayaklanması ve Topraksızlar Hareketi gibi Latin Amerika'da büyüyen hareketler ve La Via Campesina gibi yeni dönemin ilk küresel örgütlenmeleri, bir hareket olarak SDE'nin üzerine yükseldiği zemini oluşturmuştur.

SDE hareketi için ilk önemli adım, Uluslararası Dayanışma Ekonomisi Grubu'nun (GES, *Grupo Internacional de Economía Solidaria*) öncülüğünde, 1997 yılında Peru'nun başkenti Lima'da, dünyanın dört bir yanından sosyal ve dayanışma ekonomisi temsilcilerini ilk kez bir araya getiren bir toplantı ile atılmıştır. Bu toplantı, daha sonra Kıtalararası Sosyal Dayanışma Ekonomisini Destekleme Ağı (RIPESS) adını alacak uluslararası bir hareketin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. 2001 yılında Brezilya'nın Porto Alegre şehrinde gerçekleştirilen Dünya Sosyal Forumu ise bir sonraki önemli aşamayı oluşturmuştur. Forum'da "başka bir dünya mümkün" sloganı öne çıkmış ve neoliberal/kapitalist modele alternatif arayışlarının küresel niteliği bir kez daha vurgulanmıştır (Allard, Davidson ve Julie Matthaei, 2008: 1-2; Miller, 2010: 2; Gaiger, 2017: 7). Böylece SDE, yerellerden küresele ya da RIPESS raporundaki gibi ifade edilirse "kökleri yerel, etkisi küresel" (RIPESS, 2022: 1) bir harekete dönüşmeye başlamıştır.

SDE, özellikle 2008 krizinden sonra küresel çapta ilgi görmeye başlamıştır. 2008 krizinde kapitalist işletmelerin dayanıksızlığına karşın kooperatiflerin dayanıklılığına tanık olunmuştur (bkz. Birchall ve Ketilson, 2009; ILO, 2013). Bu durum, egemen ekonomi modeline ve işletme tipine yönelik eleştirilerin ve SDE'ye yönelik ilginin artmasını beraberinde getirmiştir. ILO, BM, AB ve OECD gibi uluslararası örgütlerin konuyla ilgili yürüttükleri çalışmalar, düzenledikleri toplantılar ve yayınladıkları raporlar bunun bir yansımasıdır.¹⁷ Hatta 2012 yılı BM tarafından Uluslararası Kooperatifler Yılı olarak ilan edilmiş ve kutlamaların ana teması "Kooperatif İşletmeler Daha İyi Bir Dünya Kurar" olarak belirlenmiştir. Yine 2013 yılında BM çatısı altında SDE Çalışma Grubu (UNTFSSSE) kurulmuştur. ILO 2010 yılından beri her yıl SDE Akademisi düzenlemektedir. Ayrıca birçok ülkede kooperatifçiliğin gelişmesi için yasal düzenlemeler yapılırken, onlarca ülkede doğrudan SDE için yasal çerçeve oluşturulmuştur.¹⁸ Son olarak, pandemi süreci genel anlamda dayanışmacı ilişkilerin ve özel olarak SDE'lerin önemini bir kez daha hatırlatmıştır. SDE üzerine 2021 tarihli OECD

¹⁷ Söz konusu raporların örneklerine çalışmanın ilgili yerlerinde atıf yapılmıştır.

¹⁸ SDE için yasal çerçeveye sahip ülkeler için Bkz. Heiz, 2021.

raporunun başlığı bütün bu sürecin en özlü ifadesi niteliğindedir: “Sosyal ve Dayanışma Ekonomisi: Uçlardan Ana Akıma” (OECD, 2021).

2. Sosyal ve Dayanışma Ekonomisi Araf'ta

SDE, bir yandan işsizlik, yoksulluk, güvencesizlik, sosyal dışlanma ve iklim değişikliği gibi sorunları hafifleten yönüyle, diğer yandan neoliberal ekonomi modelini ve kapitalist çalışma ilişkilerini dönüştürücü yönüyle tartışılmaktadır.

SDE'nin dönüştürücü karaktere sahip olduğu açık olmakla birlikte, dönüşümden ne anlaşıldığı sorusunun tartışmalı olduğu ifade edilebilir. Örneğin, UNTFSSSE (2014) için dönüşüm; kayıt dışı ekonomiden insana yakışır işe geçiş, yeşil bir ekonomi ve toplum, yerel kalkınma, sürdürülebilir şehirler, kadınların refahı ve güçlendirilmesi, gıda güvenliği, evrensel sağlık sigortası ve dönüştürücü finans olmak üzere sekiz tema üzerinden açıklanmaktadır. RİPESS (2015) içinse dönüşüm; SDE'nin kapitalizme ve otoriter rejimlere alternatif bir sistem olması, ekonomik ve sosyal sistemi dönüştürmeyi amaçlaması ve yalnızca yoksulları hedef almayıp toplumun tüm sınıflarını kapsayan eşitsizliklerin üstesinden gelmeye çalışması olarak tanımlanmaktadır. SDE'nin dönüştürücü niteliği üzerine farklı yaklaşımlar göz önüne alındığında şu soru sorulabilir: SDE, neoliberal modelin ve kapitalist ilişkilerin restorasyonuna mı yoksa aşılmasına mı hizmet eder?

Bu soru bağlantılı başka sorularla birlikte değerlendirilmelidir. Örneğin, SDE'nin faaliyet yürütebilmek ve gelişebilmek için piyasaya ve devlete ihtiyaç duyması ve gelineen noktada ana akıma dönüşmesi dönüştürücü yönünü nasıl etkiler? Ayrıca -geleneksel kooperatiflerle özyönetime dayalı kooperatifler ya da sosyal girişimlerle komünler gibi- farklı türdeki örgütlenmeler aynı amaç etrafında nasıl toplanabilir? Son olarak SDE, sendikalarla ve toplumsal hareketlerle nasıl bir ilişki içinde olmalıdır?¹⁹

2.1. Riskler

SDE, gelineen noktada, kendisini piyasa aktörlerine, kamu otoritelerine ve uluslararası örgütlere kabul ettirmeyi başarmıştır. Nitekim hükümetler ve uluslararası örgütler, yoksulluğun azaltılması, istihdam yaratılması, yerel kalkınma ve sürdürülebilir kalkınma gibi hedeflere ulaşmada SDE'nin yardımcı olabileceğini kavramaktadırlar (Utting, 2015: 10). Ancak SDE'ye yönelik böylesi bir ilgi ve destek, hareketin büyümesini sağlayabildiği gibi

¹⁹ Bu sorular/tartışmalar için bkz. Laville, 2010, 2015; Miller, 2010; Dinerstein, 2014; Thomas, 2015; Utting, 2015 ve 2016; Şahin, 2021; Yi, 2023.

dönüştürücü niteliğine gölge de düşürebilir. Utting (2016: 4) tarafından ifade edildiği gibi,

“Ana akım haline gelme, kaynakları harekete geçirebilecek ve SDE’ye faydalı standartlar ve düzenlemeler oluşturabilecek yasalar, politikalar, programlar, düzenlemeler ve kurumsal reformlar açısından önemli fırsatların önünü açabilir. Ancak aynı zamanda SDE’nin temel ilkelerinden sapmasına da neden olabilir.”

Utting (2015, 2016), piyasayla ve kamuyla etkileşimin sunduğu olanakları yadsımamak kaydıyla, risklere dikkat çeker. Bu risklerin başında, piyasacı/girişimci paradigmanın nüfuz etmesi gelir. Son dönemde SDE faaliyetleri çerçevesinde ‘sosyal girişimcilik’ modelinin öne çıkması ve özel-kamu-üçüncü sektör arasındaki sınırın bulanıklaştığı görüşünden hareketle peyda olan ‘dördüncü sektör’ yaklaşımları piyasacı/girişimci paradigmanın nüfuz etmesine örnek verilebilir.²⁰ Piyasayla etkileşim arttıkça, temel ilkelere uzaklaşılabilir ve verimlilik kriterleri, hiyerarşik yönetim yapıları ve dışarıya iş verme yöntemleri devreye girebilir. Geçmişte ve günümüzde birçok kooperatifte böylesi sapmalar görülmüştür. Ayrıca, devletle/hükümetlerle etkileşim de riskler barındırır. Hükümetler SDE’yi kendi gündemlerinin ve hedeflerinin bir aracına dönüştürebilir. SDE’ye yönelik kamu desteği üreticileri, toplulukları ve dezavantajlı grupları güçlendirmek yerine onları devlete bağımlı hale getiren sosyal yardımlara dönüşebilir. Yine SDE’ler aslında kamunun sorumluluğunda olması gereken hizmetleri yerine getirmek suretiyle taşeronluk sistemine çekilebilir ve özelleştirme/piyasalaştırma/metalaştırma sürecinin bir parçası haline gelebilir. SDE’nin ilkeleri ve değerleri, bütünsel bir yaklaşımla değil yalnızca belirli yönleriyle ya da toplumsal ölçekte değil yalnızca işletme ölçeğinde benimsenerek daraltılabilir/içi boşaltılabilir.

Thomas (2015) ise SDE kapsamındaki deneyimlerin yerel hedefleri ile bu deneyimlere atfedilen küresel vizyon arasındaki uçurumun sorunlu olduğuna dikkat çeker. SDE’nin genel olarak ölçek büyütmesi gerektiğini, büyümenin -otomatik olarak ilkelere ‘ihnet’ anlamına gelmemekle birlikte- üyelerin nicel ve nitel olarak çeşitlendirilmesini, dış aktörlere açılmayı ve profesyonelleşmeyi gerektirebileceğini belirterek, bunun işbölümünün artmasına, iç uyumun azalmasına ve demokratik karar alma sürecinin zayıflamasına yol açabileceğini ifade eder.²¹ Ayrıca SDE’ler, yeterli kaynağa

²⁰ Sosyal girişimcilik, Anglosakson kaynaklı olup, hayırseverlikle girişimciliğin bileşiminden ortaya çıkmıştır ve (genellikle şirketlerin kendileri ya da vakıflarınca desteklenen) sosyal bir projenin karlılık kriteriyle yaşama geçirilmesini ifade eder (Jeantet, 2015: 51).

²¹ Örneğin, dünyanın en büyük işçi kooperatifi olan İspanya/Bask merkezli Mondragon ‘yozlaşma’ (*degeneration*) tartışmalarına konu olması bakımından önemlidir. Mondragon

erişememe, stratejik vizyon eksikliği, idari sorunlar, deneyimlerin dağınıklığı, ticari zincirdeki boşluklar, siyasi müdahaleler ve yasal boşluklar gibi sorunlarla da karşı karşıyadır.²² Thomas, SDE'lerin kamuyla ilişkisine bakıldığında ise en önemli sorunun özerklik olduğunu vurgular. Hükümetlerin bu deneyimleri genellikle işsizlik ve yoksullukla mücadelede bir araç olarak gördüğünü, kamu otoritelerine yardımcı olma, boşlukları doldurma, devletin ulaşamadığı nüfusların acil ihtiyaçlarına sosyal yardım niteliğinde hizmetler sunma ve siyasi destek sağlama gibi rollerle tanımladığını belirtir. Bu temelde, kamuyla kurulacak doğru bir ilişki, kamu desteğinin bağımlılık ilişkisi yaratmadan sağlanmasına, hükümet değişikliklerinden etkilenmeyip uzun vadeli olmasına, toplumsal örgütlerin katılımını ve özerkliğini sağlayan ortak bir inşa projesiyle harmanlanmasına bağlıdır. Bir başka önemli nokta ise SDE'ye ilişkin politikaların doğrudan üreticileri ve toplulukları ilgilendiren diğer politikalarla tutarlı olması gerektiğidir. Oysa hükümetler, bir yandan iş kanunlarını esnetir, sendika gibi örgütlenmeleri zayıflatırken ya da özelleştirmelere devam eder, hafriyatçılıktan geri durmazken, diğer yandan SDE'ye ilişkin politikalar oluşturabilmektedirler.

Son olarak Dinerstein (2014), SDE içinde iki önemli kol olduğundan söz eder. Bunlardan birinin piyasa ekonomisi ve 'büyüme' kavramıyla sorunu olmadığını, sosyal girişimciliği öne çıkardığını, 'katılım-dezavantajlı grupları güçlendirme-yoksulluğun azaltılması' gibi terimlerle/hedeflerle SDE'yi 'neoliberal yönetim' için bir araca dönüştürdüğünü belirtir. Diğerinin ise daha radikal ve dönüştürücü bir paradigmayı benimsediğini, *buen vivir* (iyi yaşam) yaklaşımından hareket ettiğini, farklı bir üretim-tüketim-kalkınma yaklaşımına sahip olmanın yanı sıra farklı bir demokrasi anlayışının peşinde olduğunu ifade eder.²³ Bu temelde, SDE için beliren başlıca riskler, 'dışarıdan' ve 'içeriden', yani piyasayla ve kamu otoriteleriyle girmek zorunda olduğu ilişkilerinden ve kendi içindeki çeşitlilikten kaynaklanmaktadır.

üzerine kapsamlı bir araştırma için bkz. Whyte ve Whyte, 1991. Yozlaşma tezinin ve Mondragon kooperatifinin birlikte değerlendirildiği bir çalışma için bkz. Bretos vd. 2019.

²² Ana akım literatürde, genel olarak emek yönetiminde işletmelerin (LMFs, *labor-managed firms*) ve özel olarak kooperatiflerin bedavacılık, ufuk, portföy, kontrol ve etkileme maliyeti gibi sorunları olduğundan söz edilir. LMFs için bkz. Dow, 2003; kooperatifler için bkz. Cook, 1995.

²³ Örneğin, AB, ILO, BM ve OECD gibi örgütlerin tanımları ile kıyaslandığında, Chantier de l'Economie Sociale, RIPESS ve Rencontres du Mont-Blanc gibi hareketler tarafından yapılan tanımların daha radikal ve bütüncül olduğu görülür. İkinci grupta yer alan hareketler, 'kollektif', 'demokrasi', 'dayanışma', 'ihtiyaçlar', 'topluluk', 'çoğulculuk', 'çeşitlilik', 'özyönetim' ve 'dönüşüm' gibi kavramlara vurgu yaparak SDE'nin dönüştürücü niteliğini öne çıkarırlar.

2.2. Potansiyeller

SDE, yalnızca ekonomik faaliyetlerden ibaret olmayıp mücadele halindeki toplumsal hareketlerden oluşmaktadır. Günümüz kapitalizminde yapısal hale gelen (iktisadi/siyasi/sosyal/ekolojik) sorunlar çözülemediği ve sömürülen/ezilen/dışlanan kitlelerin mücadelesi sürdüğü ölçüde SDE'nin dönüştürücü yönü daha fazla öne çıkabilir.

Kawano (2018), SDE'nin büyümesini sağlayan üç önemli etken olduğunu belirtir; ekonomik ve sosyal faktörler, ekolojik kriz ve devlet. Ekonomik faktörler olarak; neoliberal küreselleşmenin toplulukları ve doğrudan üreticileri geçim araçlarından dışlaması, 2008 krizi, büyümenin istihdam yaratmaması ve otomasyonun istihdamı olumsuz etkilemesinden söz edilir. Sosyal faktörler olarak; insanların (*homo solidaricus* olarak)²⁴ dayanışmacı ilişkilere ve gönüllü faaliyetlere katılmaya yönelik motivasyonunun önemine dikkat çekilir. Yani SDE, hayatta kalma mücadelesi gibi ekonomik faktörlerin yanı sıra ideolojik motivasyonların da bir ürünüdür. Ayrıca, kirlilik, küresel ısınma ve biyolojik çeşitlilik kaybı gibi çevre sorunlarıyla kendini gösteren ekolojik kriz, neoliberal büyüme ve kapitalist üretim modelinin sürdürülebilirliğini tartışmalı hale getirmektedir. Bu durum, insanı, toplumu ve gezegeni gözeten yaklaşımı ile SDE'ye olan ilgiyi artırmaktadır. Kawano, SDE'nin gelişiminde devletin önemli rolü olduğunu ancak SDE hareketi içinde devlete ilişkin farklı yaklaşımlar bulunduğunu belirtir. Özellikle anarşist/otonomist grubun hükümetlerle ilişkiye sıcak bakmadığını ifade eder. Kawano'ya göre, daha demokratik, eşitlikçi ve sürdürülebilir bir toplum mücadelesi 'tek doğru yol' uğruna kurban edilmemelidir. Günümüzde birçok ülkede SDE'ye yönelik kurumlar ve politikalar oluşturulduğu, destekler sağlandığı ve düzenlemeler yapıldığı bir gerçektir. Elbette hükümetlerin SDE'yi desteklemesinin arkasında toplumsal hareketlerin baskısı vardır.

SDE'nin asıl gücü bir toplumsal hareket, aşağıdan yükselen bir taban hareketi olmasından gelir. SDE deneyimlerinin asli öznelere bakıldığında, küçük ve topraksız çiftçiler, tüketiciler, işsizler, kayıt dışı çalışanlar, kadınlar, yerli halklar ve göçmenler başı çekmektedir. Aynı zamanda, bazı dini toplulukların, işçi örgütlerinin, feminist örgütlenmelerin ve ekoloji hareketlerinin de SDE hareketi içerisinde aktif yer aldıkları görülmektedir. Bu anlamda SDE, kapsamında ortak hedeflere sahip çok çeşitli hareketleri barındırıyor olmasına bağlı olarak 'hareketlerin hareketi' olarak da tanımlanmaktadır (Miller, 2010: 1; Jenkins ve Poirier, 2023: 3).

²⁴ *Homo economicus*'a karşı *homo solidaricus* terimi ve yaklaşımı için bkz. Harsvik ve Skjerve, 2022.

SDE'yi güçlü kılan bir diğer özelliği ne yalnızca ekonomik faaliyetlerden ne de yalnızca protesto temelli hareketlerden oluşmasıdır. İnsanların/toplulukların maddi koşullarını ve günlük yaşamlarını değiştirebilen ve alternatif ekonomik modellerin mümkün olduğunu somut örneklerle gösterebilen bir hareket olarak SDE, siyasi aktivizm ile dayanışmacı ekonomik girişimlerin bir bileşimidir (Jenkins ve Poirier, 2023: 3). Kawano (2018: 17), “toplumsal hareketler ve dayanışma ekonomisi uygulayıcıları aynı madalyonun iki yüzü gibidir” derken buna dikkat çekmektedir. Hareketin bu özelliği “Diren ve inşa et!” (*Resist and build!*) sloganında yansımaları bulur.

SDE, kolektif mülkiyet ve ortak yönetim ilkesinden hareket ederek, hem mülkiyet ilişkilerine (ve dolayısıyla üretim ilişkilerine ve ekonomiye) hem de işletme ölçeğinde ve toplumsal ölçekte yönetim ilişkilerine (ve dolayısıyla emek rejimine ve siyasete) aynı anda müdahale eder. Başka bir ifadeyle, (siyaseten) ‘özgür yurttaş’-(iktisaden) ‘bağımlı çalışan’ ikiliğini somut örneklerde aşar, toplumsal ölçekte tartışmaya açar. Bu anlamda SDE hareketi, “ekonomiyi geri alma” (Bergeron ve Healy, 2015: 73), “ekonominin demokratikleştirilmesi” (Laville, 2023: 59), “siyasi alanda başlayan işin ekonomik alanda tamamlanması” (Kelly ve Howard, 2019: 4), “siyasal demokrasinin kazanımlarının üretim alanına ve daha genel olarak ekonomiye ve topluma genişletilmesi” (Laville, 2023: 56), “hem ekonominin hem de siyasetin demokratikleştirilmesi” (Utting, 2023: 25) mücadelesi olarak tanımlanır. Aynı zamanda SDE, feminist ekonomi (Bergeron, 2023) ve ekolojik ekonomi (Šimleša, 2023) mücadelesiyle de kesişir. Bu çerçevede, SDE'nin yalnızca iktisadi değil, siyasi, sosyal, kültürel ve çevresel hedefleri olan bir hareket olduğu belirtilebilir.

SDE, hâlihazırda var olan uygulamaların üzerine yükseldiği için sıfırdan inşa edilmesi gerekmeyen bir harekettir. Üretim, dağıtım, değişim, tüketim, finans ve yönetim gibi her sektörde zaten mevcut olan SDE uygulamaları geleceğin üretim/toplum ilişkilerini bugünden kurmanın zeminini oluşturmaktadır (Kawano, 2018: 24-25).

Üretim	İşçi kooperatifleri, Üretici kooperatifleri, Gönüllü kolektifleri, Kent bostanları, Serbest çalışan kolektifleri, Ücretsiz bakım işleri
Dağıtım ve Değişim	Adil ticaret ağları, Topluluk destekli tarım ve balıkçılık, Tamamlayıcı/Sosyal/Yerel para birimleri, Zaman bankaları, Takas ya da paylaşım ağları
Tüketim	Tüketim kooperatifleri, Satın alma kulüpleri, Konut kooperatifleri, Ortak konutlar, Komünler, Topluluk arazi şirketleri, İşbirlikçi paylaşım platformları
Finans	Kredi birlikleri, Topluluk kalkınma kredi birlikleri, Kamu bankacılığı, Taraflar arası (P2P) borç verme, Mütüeller (örn. sigorta), Kitle fonlaması
Yönetişim	Katılımcı bütçeleme, Müşterekler/kaynakların toplulukça yönetimi, Kamu sektörü (okullar, altyapı, emeklilik fonları vb.)

Tablo 1: SDE uygulamalarının sınıflandırılması (Kawano, 2018: 25).

SDE, bazı ülkelerde ve bölgelerde önemli bir boyuta ulaşmıştır. Örneğin Belçika’da, SDE organizasyonlarında çalışanların oranı toplam ücretli istihdamın yüzde 10’unu geçmiştir. Yine İtalya ve Fransa’da bu oran yüzde 10’a, İspanya’da yüzde 7’ye ve Britanya’da yüzde 5’e yakındır. AB sınırları dahilinde aynı oran yüzde 6,5 civarında olup 2,8 milyon SDE birimi bulunmaktadır (Stokink, 2016: 5-6; ILO, 2021: 11).²⁵ Latin Amerika’ya bakıldığında, örneğin Brezilya’da SDE kapsamındaki 20 bine yakın organizasyonda 1,5 milyon insan çalışmaktadır (Silva, 2017: 11). Venezuela’da binlerce komün ve bir o kadar topluluk mülkiyetinde ve yönetiminde işletme vardır (Azzellini, 2017). Arjantin, Uruguay ve Brezilya başta olmak üzere Latin Amerika, iflas sürecine girdiği için işçileri tarafından devralınarak işçi özyönetimine dönüştürülmüş yüzlerce fabrikaya/işletmeye ev sahipliği yapmaktadır (Howarth, 2007; Şahin ve Gökten, 2013, 2017, 2018; Vieta, 2020; Ness ve Azzellini, 2021; Ruggeri, 2022; Gürler, 2022, 2023). Peru’da, beslenme sorununa çözüm olduğu kadar kadın dayanışmasının somut bir örneğini oluşturan kolektif mutfakların sayısı 10 bini geçmektedir (Angulo, 2007; Zibechi, 2008). Ekvador ekonomisinin yüzde 64’ü SDE faaliyetlerinden oluşmaktadır (Calvo ve Pachon, 2014: 12). Pandemi süresince dünyanın her yerinde dayanışmacı ilişkilerin ve örgütlenmelerin birçok çeşidi geliştirilmiş (Sitrin ve Sembrar, 2020), Güney Afrika’da 3,5 milyon insan (yani nüfusun yüzde 6’ya yakını) SDE faaliyetlerine katılım göstermiştir (ILO, 2021: 11). Bugün, dünyada 3 milyon kooperatif vardır ve küresel işgücünün yüzde 10’una iş sağlamaktadır (ICA, 2023). Dünyanın en büyük 300 kooperatifinin toplam cirosu 2,2 trilyon ABD dolarına yakın olup ‘kooperatif ülkesi’ dünyanın en büyük dokuzuncu ekonomisidir (WCM, 2020). Kanada’nın Quebec eyaleti, İtalya’nın Emilia-Romagna bölgesi ve Hindistan, kooperatif hareketinin gelişkinliği bakımından benzersizdir. Adil

²⁵ AB’ye ilişkin detaylı veriler için bkz. EESC, 2017.

ticaret ağı, 71 ülkeden 1880 üretici örgütünü ve 2 milyona yakın üreticiyi kapsamaktadır (Fairtrade, 2023). Yine bir başka SDE uygulaması olan topluluk para birimi sistemleri, hem iktisadi kriz anlarında doğrudan üreticilere ve topluluklara destek olmakta hem de egemen para sistemlerine alternatif oluşturmaktadır. Örneğin, Arjantin’de 1995-2006 arası işleyen *Trueque* topluluk para birimi 2,5 milyon kişi tarafından kullanılmış ve sonraki deneyimlere esin kaynağı olmuştur (Gómez, 2015). İsviçre’de topluluk para birimi *WIR*, küçük ve orta ölçekli işletmelerden ve müşterilerinden oluşan 45 bin üyesiyle 1930’lu yıllardan beri işleyen bir sistemdir (Fonteneau ve Pollet, 2019). Bugün, dünyada 5000 farklı alternatif para birimi olduğu tahmin edilmektedir (Werner, 2007: 144). Bolivya Anayasası -devlet, özel, kooperatif ve topluluk olmak üzere- dört tip iktisadi örgütlenme biçimine dayalı çoğul bir ekonominin varlığını tanımıştır (Thomas, 2015: 9). Bolivya ve Ekvador Anayasaları ile ABD’deki üç düzineden fazla topluluk *buen vivir*’in önemli bir bileşeni olan Toprak Ana’nın (yani doğanın) haklarını kabul etmiştir (Kawano, 2018: 8-9). Son yirmi yılda hemen her kıtadan 30 ülkede SDE mevzuatı ya ulusal veya bölgesel düzeyde kabul edilmiş ya da hazırlık aşamasındadır (Heiz, 2021: 30-31). Bu ve benzeri SDE pratikleri birçok ülkede ve bölgede bulunabilir.²⁶ Nitekim 1990’lı yıllardan 2000’lere geçerken neoliberal küreselleşmeye alternatif arayışının mottosu olarak benimsenen “başka bir dünya mümkün” sloganı, SDE deneyimlerinin ve hareketinin etkisiyle “başka bir dünya zaten mevcut” sloganına dönüşmüştür (RIPESS, 2019).

Bu bağlamda SDE, neoliberal ekonomi modelinin ve kapitalist çalışma ilişkilerinin pratikte eleştirisi olarak değerlendirilebilir. Söz konusu eleştirinin ve dönüşümün kapsamı ise SDE hareketinin mücadelesine bağlıdır. SDE hareketi, kendi içindeki çeşitliliği ortak bir hedef etrafında örgütleyebildiği, hareketi genişletecek ve güçlendirecek açılımlar yapabildiği, yeni deneyimlere ve bağlantılara zemin oluştururken sendikalar ve toplumsal hareketlerle ittifaklar kurabildiği ve piyasayla/kamu otoriteleriyle girdiği etkileşimde ilkelerini ve değerlerini koruyup geliştirebildiği ölçüde gerçek bir dönüşümün temsilcisi olabilir.

²⁶ Türkiye’de geleneksel kooperatifçiliğin uzun bir tarihi vardır (1863, Mithat Paşa ile başlatılır). Son dönemdeyse SDE’ye ilginin arttığı görülmektedir. Türkiye’de SDE’nin omurgasını ‘yeni kooperatifçilik’ çerçevesindeki üretici/tüketici kooperatifleri oluşturmaktadır. Ayrıca, geçmişten günümüze, mahalle evleri (örn. Caferağa), sosyal merkezler (örn. Don Kişot), alternatif konutlar (örn. Düzce Umut Evleri) ve işçi özyönetimi (örn. Kazova) gibi birçok deneyimden söz edilebilir. Türkiye’de ‘yeni kooperatifçilik’ kapsamındaki deneyimleri gösteren bir liste için bkz. Kurtuluş, 2019: 55-61. SDE ile ilgili haberlerin yanı sıra yakın dönem çalışmaların bir listesi için bkz. <https://sosyalekonomi.org/>.

Sonuç

SDE, sosyal ekonomi ile dayanışma ekonomisinin yakınlaşmasından doğmuştur. 1990'lı yıllarda başlayan bu yakınlaşma, neoliberal ekonomi politikalarının beraberinde getirdiği -işsizlik, yoksulluk, kayıt dışılık, dışlanma gibi- toplumsal sorunlara üreticilerin ve toplulukların yerelden yükseltiliği bir yanıt niteliğindedir.

2000'li yıllarda piyasa aktörlerinin, hükümetlerin ve uluslararası örgütlerin dikkatini çeken SDE, istihdama, yoksulluğun azaltılmasına, yerel ve sürdürülebilir kalkınmaya katkısı olabileceği düşüncesiyle desteklenmektedir. Hatta çeşitli ülkelerde SDE'ye ilişkin yasal düzenlemeler ve kamu destekleri gündeme gelmiştir. Bu gelişmeler, SDE'nin artık ana akım bir olgu ve hareket haline geldiği yorumlarını beraberinde getirmiştir.

Ancak SDE hareketi içerisinde neoliberal ekonomi modelini ve kapitalist üretim ilişkilerini dönüştürmeyi amaçlayan güçlü bir damar da bulunmaktadır. Söz konusu damar, SDE deneyimlerini geleceğin üretim/toplum ilişkilerinin bugünden filizlendiği birer koza olarak görmekte, bu deneyimlerin çoğalıp ilişkileneceğine bağlı olarak yeni bir paradigmanın ve yeni ilişkilerin topluma nüfuz edeceğini varsaymaktadır. Bir anlamda, "kapitalizmin içinde, kapitalizme karşı ve kapitalizmin ötesinde" (Holloway, 2017) olarak özetlenebilecek bu yaklaşım, SDE'yi mücadele halindeki bir toplumsal hareket olarak görmekte ve onu dönüştürücü niteliğiyle öne çıkarmaktadır.

SDE'nin dönüştürücü niteliği, toplumsal ve ekolojik amaçlarını takip etmesine bağlıdır. Ayrıca, bu kapsamdaki deneyimlerin kendi iktisadi devrelerini örebilmesi ve diğer toplumsal hareketlerle ittifaklar kurarak bir karşı-hegemonya oluşturabilmesi de önemlidir. SDE, ancak bunları gerçekleştirebildiği ölçüde dönüşümün temsilcisi olabilir. Aksi takdirde dönüşümün kapsamı, neoliberal ekonomi modelinin ve kapitalist çalışma ilişkilerinin beraberinde getirdiği sorunların hafifletilmesiyle sınırlı kalacaktır.

SDE, dünyanın hemen her ülkesinde var olan, sosyal ekonomi, dayanışma ekonomisi, halk ekonomisi gibi çeşitli terimlerle adlandırılan yerel deneyimlerden oluşan küresel bir harekettir. SDE hareketinin sıfırdan inşa edilmesi gerekmediği açıktır; ancak hangi ilkeler, değerler ve hedefler etrafında örgütlenip geliştirileceği sorusunun dünyanın sömürülenleri, ezilenleri ve dışlananları için yaşamsal önemde olduğu da bir gerçektir. Jeantet (2008: 25) tarafından ifade edildiği gibi, "Bu nedenle asıl zorluk, bir alternatif hayal etmekten çok, var olan ve işe yarayan bir alternatif geliştirmektir."

Kaynakça

- Akça, İsmet (2003), “Globalization, State and Labor: Towards A Social Movement Unionism”, Laxer, Gordon ve Sandra Halperin (der.), *Global Civil Society and Its Limits*, (Basingstoke: Palgrave Macmillan): 210-228.
- Akkaya, Yüksel (2004). “THS: Ne Kadar Yeni Ne Kadar Eski?”, <http://tinyurl.com/ywda3m4j>, (18.11.2004).
- Angulo, Nedda (2007), “Building the Solidarity Economy in Peru”, Allard, Jenna, Carl Davidson ve Julie Matthaei (ed.), *Solidarity Economy: Building Alternatives for People and Planet*, papers and reports from the 2007 U.S. Social Forum: 277-280.
- Arboleda, Martín (2020), *Planetary Mine: Territories of Extraction under Late Capitalism*, (Londra: Verso).
- Arvon, Henri (1991), *Özyönetim*, (çev. Fikret Başkaya), (İstanbul: İletişim).
- Azzellini, Dario (2017), *Communes and Workers’ Control in Venezuela: Building 21st Century Socialism from Below*, (Leiden: Brill).
- Barker, Colin (2017), *Devrim Provaları: Fransa 1968, Şili 1972, Portekiz 1974, İran 1979, Polonya 1980-81*, (çev. Umut Haskan ve İrem Yılmaz), (İstanbul: Yordam).
- Bergeron, Suzanne (2023), “Feminist economics”, Yi, Ilcheong (ed.), *Encyclopedia of the Social and Solidarity Economy: A Collective Work of the United Nations Inter-Agency Task Force on SSE (UNTFSSSE)*: 37-43.
- Birchall, Johnston ve Lou Hammond Ketilson (2009), *Resilience of the Cooperative Business Model in Times of Crisis*, (ILO).
- Boron, Atilio (2009). “Brezilya’da Sınıf Mücadeleleri, MST’nin Bakış Açısı: Atilio Boron’un João Pedro Stédile ile Röportajı”, Panitch, Leo ve Colin Leys (ed.), *Küresel Parlama Noktaları: Emperyalizme ve Neoliberalizme Karşı Tepkiler*, (İstanbul: Yordam): 198-220.
- Bouchard, Marie J. ve Gabriel Salathé-Beaulieu (2021), *Producing Statistics on Social and Solidarity Economy: The State of the Art*, (UNRISD).
- Bretos, Ignacio, Anjel Errasti ve Carmen Marcuello (2019). “Is there life after degeneration? The organizational life cycle of cooperatives under a ‘grow-or-die’ dichotomy”, *Annals of Public and Cooperative Economics*, 91(3), s. 435-458.
- Calvo, Sara ve Andres Morales Pachon (2014), *The Social and Solidarity Economy in Ecuador: opportunities and challenges*, (MINCA Ekvador: Living in Minca Conference).
- Cangızbay, Kadir (2003), *Sosyalizm ve Özyönetim, Reel Sosyalizmden Sosyalist Realiteye*, (Ankara: Ütopya).

- Castel, Robert (2017), Ücretli Çalışmanın Tarihçesi, Sosyal Sorunun Dönüşümü, (çev. Işık Ergüden), (İstanbul: İletişim).
- Çıdamlı, Çiğdem (2004), “Sendikal Krize ‘Güney’in Yanıtı Toplumsal Hareket Sendikacılığı”, <http://tinyurl.com/msxhpnjz>, (27.10.2004).
- Çoban, Funda (2016), “Avrupa’dan Bir İşgal Hikâyesi: Christiania Free Town”, Gürler, Deniz ve Ayşegül Sandıkçioğlu Gürler (ed.), Karşı-İşgal: İşgal Hareketleri ve Özyönetimler Üzerine Bir Derleme, (İstanbul: Siyah-Beyaz): 27-56.
- Dasgupta, Sukti ve Ajit Singh (2006), “Manufacturing, Services and Premature Deindustrialization in Developing Countries, A Kaldorian Analysis”, WIDER Working Paper Series, (49), (UNU- WIDER), s. 435-454.
- Dinerstein, Ana Cecilia (2014), The Hidden Side of Social and Solidarity Economy, Social Movements and the “Translation” of SSE into Policy (Latin America), Occasional Paper (9), Potential and Limits of Social and Solidarity Economy, (UNRISD).
- Doğanay, Gülmelek (2016), “Avrupa’da İşgal Hareketlerinin Kapsamı ve Türkiye Örneği: Don Kişot Sosyal Merkezi”, Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, 4(2), s. 91-111.
- Duverger, Timothée (2016), Les transformations institutionnelles de l’économie sociale et solidaire en France des années 1960 à nos jours, Revue Interventions économiques (54).
- EESC (2017), Recent Evolutions of the Social Economy in the European Union, (EESC: European Economic and Social Committee).
- Emperaire, Laure (1996), La forêt en jeu: L’extractivisme en Amazonie centrale, (ORSTOM/UNESCO).
- Erdut, Zeki (2003), Küreselleşme Bağlamında Uluslararası Sosyal Politika ve Türkiye, 2. Basım, (İzmir: Dokuz Eylül Yayınları).
- Erdut, Zeki (2004), “Liberal Ekonomi Politikaları ve Sosyal Politika”, Çalışma ve Toplum Dergisi, (2), s. 11-37.
- EU (2021), Building an economy that works for people: an action plan for the social economy, (EU: European Union).
- Fairtrade (2023), <https://www.fairtrade.net/>
- Fonteneau, Bénédicte ve Ignace Pollet (2019), The Contribution of the Social and Solidarity Economy and Social Finance to the Future of Work, (ILO).
- Gaiger, Luiz Inácio (2017), The Solidarity Economy in South and North America: Converging Experiences, Brazilian Political Science Review, 11(3), s. 1-27.

- Garcia, Isabel-Gemma Fajardo, Javier Muñecas ve Javier San José (2016), Employee Financial Participation: Spain's Sociedades Laborales, (Policy Department A: Economic and Scientific Policy European Parliament).
- Gómez, Georgina M. (2015), "Balancing growth and solidarity in community currency systems: the case of the Trueque in Argentina", Utting, Peter (ed.), Social and Solidarity Economy: Beyond the Fringe, (UNRISD/Zed): 221-235.
- Gülen, Hande (2016), "Mahalle ve Aktivizm: Caferağa Dayanışması ve Mahalle Evi Deneyimi", Gürler, Deniz ve Ayşegül Sandıkçioğlu Gürler (ed.), Karşı-İşgal: İşgal Hareketleri ve Özyönetimler Üzerine Bir Derleme, (İstanbul: Siyah-Beyaz): 57-98.
- Gürler, Deniz (2022), "Fabrika Kapanmaları Sonucu Karşılaşılan İşsizlik Riskine İşçi Sınıfının Bir Yanıtı Olarak 'Geri Kazanılmış İşletmeler", Çalışma ve Toplum Dergisi, 73(2), s. 979-1016.
- Gürler, Deniz (2023), İşçi Sınıfı Mücadelesi: İşgal, Direniş, Üretim! (İstanbul: İletişim).
- Güven, Sami (1993), Endüstriyel İşçi Kooperatifleri, Kuramı ve Sosyal Politikası, (Bursa: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını).
- Harnecker, Marta (2006), Bir Hareket Yaratmak: MST Brezilya Topraksız Kır İşçileri Hareketi, (çev. Deniz Tuna), (İstanbul: Kalkedon).
- Harsvik, Wegard ve Ingvar Skjerve (2022), Homo solidaricus: derrubando o mito do ser humano egoísta, (çev. Leonardo Pinto Silva), (Editora Rua do Sabão).
- Heiz, David (2021), Guide to the writing of a law for the Social and Solidarity Economy, (SSE International Forum, Les Rencontres du Mont-Blanc).
- Hird, Christopher (1981), "The Crippled Giants", <https://newint.org/features/1981/12/01/giants> (01.12.1981).
- Holloway, John (2017), Kapitalizmin İçinde, Kapitalizme Karşı ve Kapitalizmin Ötesinde: San Fransisco Dersleri, (İstanbul: İletişim).
- Hossein, Caroline Shenaz (2018), The Black Social Economy in the Americas: Exploring Diverse Community-Based Markets (Perspectives from Social Economics), (Palgrave Macmillan).
- Howarth, Melanie (2007), Worker co-operatives and the phenomenon of empresas recuperadas in Argentina: an analysis of their potential for replication, (ILO).
- ICA (2023), "Facts and figures", <https://www.ica.coop/en/cooperatives/facts-and-figures>.
- ILO (2013), Resilience in a downturn: The power of financial cooperatives.

- ILO (2014), Job preservation through worker cooperatives: An overview of international experiences and strategies.
- ILO (2021), South Africa's social and solidarity economy: A study of its characteristics and conditions.
- ILO (2022), Decent work and the social and solidarity economy.
- Işıklı, Alpaslan (1980), Kuramlar Boyunca Özyönetim ve Yugoslavya Deneyi, (Ankara Üniversitesi SBF).
- Jeantet, Thierry (2008), L' économie sociale une alternative au capitalisme, (Paris: Economica).
- Jeantet, Thierry (2016), Économie sociale: La solidarité au défi de l'efficacité, 3. Basım, (Paris: La Documentation Française).
- Jenkins, Hamish ve Yvon Poirier (2023), "Activism and social movements", Yi, Ilcheong (ed.), Encyclopedia of the Social and Solidarity Economy, (UNTFSSSE): 2-11.
- Kawano, Emily (2013), "Social Solidarity Economy: Toward Convergence across Continental Divides", UNRISD, <http://tinyurl.com/Sawus973> (26.02.2013).
- Kolektif (2020), Yeniden İnşa Et: Caferağa ve Yeldeğirmeni Dayanışmaları Yatay Örgütlenme Deneyimi, (İstanbul: Notabene).
- Köne, Aylin Çiğdem (2020), "Dayanışma Ekonomisi", Toprak, Duygu ve Hülya Ertaş (ed.), Ortaklaşa, Kenti Müşterekleştirmek: 73-79.
- Kurtuluş, Güneş (2019), Türkiye'de Yeni Kooperatifçilik Hareketinin Sosyal ve Dayanışma Ekonomisi Kapsamında İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi, (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Laville, Jean-Louis (2010), "The Solidarity Economy: An International Movement", (çev. Karen Bennett), RCCS Annual Review, (2), s. 3-41.
- Laville, Jean-Louis (2015), "Social and Solidarity Economy in Historical Perspective", Utting, Peter (ed.), Social and Solidarity Economy: Beyond the Fringe, (UNRISD/Zed): 41-56.
- Laville, Jean-Louis (2023), "Heterodox economics", Yi, Ilcheong (ed.), Encyclopedia of the Social and Solidarity Economy: A Collective Work of the United Nations Inter-Agency Task Force on SSE (UNTFSSSE): 53-60.
- Löwy, Michael (2006), "Brezilya'nın Topraksız Kırsal İşçi Hareketinin Sosyo-Dinsel Kökenleri", (çev. Ecehan Balta), Praksis Dergisi, (14), s. 209-216.
- Miller, Ethan (2010), "Solidarity Economy: Key Concepts and Issues", Kawano, Emily, Tom Masterson ve Jonathan Teller-Ellsberg (ed.), Solidarity Economy I: Building Alternatives for People and Planet, (MA: Center for Popular Economics): 1-12.

- Monzón, José Luis ve Rafael Chaves (2012), *The Social Economy in the European Union*, (EESC: European Economic and Social Committee).
- Moody, Kim (1997), *Workers In A Lean World*, (New York: Verso).
- Moulaert, Frank ve Oana Ailenei (2005), “Social Economy, Third Sector and Solidarity Relations: A Conceptual Synthesis from History to Present”, *Urban Studies*, 42(11), s. 2037-2053.
- Munck, Ronald (2003), *Emeğin Yeni Dünyası*, (çev. Mahmut Tekçe), (İstanbul: Kitap).
- Ness, Immanuel ve Dario Azzellini (2021), *Yönetim Bizde Mülkiyet Bizde: Paris Komünü’nden Günümüze İşçi Denetimi*, (çev. ed. Çağatay Edgücan Şahin), (İstanbul: Notabene).
- OECD (2021), *The Social and Solidarity Economy: From the Margins to the Mainstream*, *OECD Global Action: Promoting Social and Solidarity Economy Ecosystems*, (OECD).
- Özüğurlu, Metin (2000), “Sendikacılık Hareketinin Krizi ve Yeni Gelişmeler Üzerine Gözlemler”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 55(1), s. 139-171.
- Özüğurlu, Metin (2005), *Anadolu’da Küresel Fabrikanın Doğuşu, Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, (İstanbul: Halkevleri Emek Çalışmaları Merkezi Bilimsel Yayınları).
- Reid, Donald (2018), *Opening the Gates: The Lip Affair, 1968–1981*, (Londra-New York: Verso).
- RIPES (2015), *Global Vision for a Social Solidarity Economy: Convergences and Differences in Concepts, Definitions and Frameworks*, <http://tinyurl.com/ysb3c7ae> (Şubat 2015).
- RIPES (2019), “Join in the Transformative Economies WSF 2020”, <http://tinyurl.com/44k6w8jm> (11.02.2019).
- RIPES (2022), *How SSE initiatives concretely contribute to achieving the SDGs (in the post-Covid context)* (29.12.2021).
- Robinson, Ian (2000), “Neoliberal Restructuring and U.S. Unions: Toward Social Movement Unionism?” *Critical Sociology*, 26(1-2), s. 109-138.
- Ruggeri, Andrés (2022), “Workers’ Self-Management in Latin America: From the First Cooperatives to the Workers’ Recuperated Enterprises”, Pablo A. Baisotti (ed.), *Setbacks and Advances in the Modern Latin American Economy*, (New York: Routledge): 300-323.
- Sapancalı, Faruk (2005), *Sosyal Dışlanma*, (İzmir: Dokuz Eylül Yayınları).
- SEK: *Squatting Europe Kollektive* (2015), *Avrupa’da İşgal Hareketleri Kapitalizme Karşı Alternatifler Olarak Gündelik Müşterekler ve Otonomi*, (çev. Ceren Akyos ve Duygu Toprak), (İstanbul: Tekin).

- Sifa, Chiyoge B. ve Caroline Shenaz Hossein (2023), “Cooperatives and mutuals”, Yi, Ilcheong (ed.), Encyclopedia of the Social and Solidarity Economy, A Collective Work of the United Nations Inter- Agency Task Force on SSE, (UNTFSSSE): 131-137.
- Silva, Sandro Pereira (2017), Análise das Dimensões Socioestruturais dos Empreendimentos de Economia Solidária no Brasil, IPEA (2271).
- Šimleša, Dražen (2023), “Ecological economics”, Yi, Ilcheong (ed.), Encyclopedia of the Social and Solidarity Economy: A Collective Work of the United Nations Inter-Agency Task Force on SSE (UNTFSSSE): 27-36.
- Singer, Paul (2002), Introdução à Economia Solidária, (São Paulo: Perseu Abramo).
- Sitrin, Marina A. (2012), Everyday Revolutions: Horizontalism and Autonomy in Argentina, (Londra-New York: Zed Books).
- Sitrin, Marina ve Colectiva Sembrar (2020), Pandemic Solidarity Mutual Aid During the Covid-19 Crisis, (Pluto Press).
- Steen, B. Van der, Ask Katzeff, Leendert van Hoogenhuijze (2016). Kent Bizim 1970’lerden Günümüze Avrupa’da İşgalevcilik ve Otonom Hareketler, (çev. Ahmet A. Sabancı), (İstanbul: Kafka).
- Stokkink, Denis ve Pierre Perard (2016), L’économie sociale et solidaire en Europe, (Pour la solidarité).
- Şahin, Çağatay Edgücan (2019), “Türkiye Tarımının Güncel Sorunlarının Çözümünde Kooperatifler Bir Model Olabilir mi? Fırsatlar ve Handikaplar Üzerine Düşünceler”, Öngel, F. Serkan ve Uygur Dursun Yıldırım (der.), Krize Karşı Kooperatifler: Deneyimler, Tartışmalar, Alternatifler, (İstanbul: Notabene): 79-115.
- Şahin, Çağatay Edgücan (2021), “Piyasa İlişkileri ile Toplumcu Bir Alternatif Arasında İşçi Kooperatifleri: Potansiyel ve Handikaplar Üzerine Bir Tartışma”, Yıldırım, Uygur Dursun ve F. Serkan Öngel (der.), Şirketlerden Kooperatiflere, Rekabetten Dayanısmaya: Tartışmalar, Deneyimler, (İstanbul: Notabene): 89-114.
- Şahin, Çağatay Edgücan ve Kerem Gökten (2013), “Latin Amerikan Özyönetim Pratiklerinden İnsan Odaklı Bir Esnekleşme Beklenebilir Mi?”, Çalışma ve Toplum Dergisi, (37), s. 119-146.
- Şahin, Çağatay Edgücan ve Kerem Gökten (2017), “Latin Amerika’daki Katılımcı Ekonomi Pratiklerinin Geleceğini Neoliberal Restorasyon Tartışmaları Üzerinden Okumak”, İsmail Ermağan (ed.), Dünya Siyasetinde Latin Amerika, (Ankara: Nobel): 382-406.
- Şahin, Çağatay Edgücan ve Kerem Gökten (2018), “‘21. Yüzyıl Sosyalizmi’ ve Neoliberal Restorasyon Tehlikesi”, Monthly Review, Bağımsız Sosyalist Dergi, (5), s. 103-115.

- Taniguti, Gustavo ve Renan Dias de Oliveira (2016), “Dayanışma Ekonomisi: Paul Singer ile Söyleşi”, *Küresel Diyalog Dergisi*, 6(1), s. 11-13.
- Tanyılmaz, Kurtar (2008), “Sendikal harekette bir ‘intihar denemesi’: Toplumsal Hareket Sendikacılığı”, *Devrimci Marksizm Dergisi*, (8), s. 45-73.
- Thomas, Frédéric (2015), “L’économie sociale et solidaire : enjeux, défis et perspectives”, *Alternatives Sud, L’économie sociale et solidaire, levier de changement?*, 22(2): 7-23.
- Tuckman, Alan (2021), “İşçi Denetimi ve Fabrika İşgali Siyaseti: Britanya, 1970’ler”, (çev. Deniz Gürler), *Ness, Immanuel ve Dario Azzellini (der.), Yönetim Bizde Mülkiyet Bizde: Paris Komünü’nden Günümüze İşçi Denetimi*, (İstanbul: Notabene): 359-382.
- UNRISD (2018), *Mapping of Intergovernmental Documentation on Social and Solidarity Economy (SSE)*.
- UNTFSSSE (2014), *Social and Solidarity Economy and the Challenge of Sustainable Development*.
- Utting, Peter (2016), “Mainstreaming Social and Solidarity Economy: Opportunities and Risks for Policy Change”, *A Background Paper, (UNTFSSSE)*, s. 1-17.
- Utting, Peter (2017), *Public policies for social and solidarity economy: Assessing progress in seven countries*, (ILO).
- Utting, Peter (2023), “Contemporary understandings”, *Yi, Ilcheong (ed.), Encyclopedia of the Social and Solidarity Economy, (UNTFSSSE)*: 19-26.
- Utting, Peter, Nadine van Dijk ve Marie-Adélaïde Mathei (2014), *Social and Solidarity Economy: Is There a New Economy in the Making?* UNRISD, Occasional Paper 10, *Potential and Limits of Social and Solidarity Economy*.
- Vieta, M. (2015). “The Italian road to creating worker cooperatives from workers’ buyouts: The emergence of Italy’s worker-recuperated enterprises and the Legge Marcora framework”, *SSRN and Euricse Working Papers*, 78(11), (Trento: European Research Institute on Cooperative and Social Enterprises).
- Vieta, Marcelo (2020), *Workers’ Self-Management in Argentina Contesting Neoliberalism by Occupying Companies, Creating Cooperatives, and Recuperating Autogestión*, (Leiden: Brill).
- Waterman, Peter (1993), “Social Movement Unionism: A New Union Model for A New World Order?”, *Review (Fernand Braudel Center)*, 6(3), s. 245-278.

- Waterman, Peter (2008), “Social Movement Unionism in Question: Contribution to A Symposium”, *Employee Responsibilities and Rights Journal*, (20), s. 303-308.
- WCM (2020), *World Cooperative Monitor, Exploring the Cooperative Economy*, (ICA&EURICSE).
- Werner, Karen (2007), “Understanding and Reclaiming Money Creation: Our Experiences Creating the North Quabbin Timebank”, Allard, Jenna, Carl Davidson ve Julie Matthaedi (ed.), *Solidarity Economy: Building Alternatives for People and Planet, Papers and Reports From the 2007 U.S. Social Forum*: 139-154.
- Whyte, William Foote ve Kathleen King Whyte (1991), *Making Mondragon: The Growth and Dynamics of the Worker Cooperative Complex*, (Cornell University: ILR Press).
- Yeğin, Metin (2015), *Patronsuzlar*, (İstanbul: Öteki).
- Yeğin, Metin (2015), *Topraksızlar*, (İstanbul: Öteki).
- Yi, Ilcheong (2023), *Encyclopedia of the Social and Solidarity Economy, A Collective Work of the United Nations Inter-Agency Task Force on SSE*, (UNTFSSSE).
- Zibechi, Raúl (2008), “Lima’s Community Kitchens: Combating Hunger and Loneliness”, CETRI, <https://www.cetri.be/Lima-s-Community-Kitchens?lang=fr>, (01.02.2008).
- Zimmer, Magali (2019), *Mouvements sociaux et économie solidaire: penser les interactions à travers l’exemple de la consommation*. Doktora tezi, (CNAM).

E-kaynakça:

sosyalekonomi.org

*Sosyal ve Dayanışma Ekonomisi Neoliberal Modele ve Kapitalist İlişkilere
Bir Alternatif Olarak Değerlendirilebilir mi?*